

९३
१६

अथ

९३
१६

ग्रन्थनामः-	<u>“जाबालोपनिषद्दीपिका”</u>	
कर्तृनामः-	श्रीशङ्करानन्दः	
विषयः-	अद्वैतवेदान्त	

Tabalopaniśhad Dipika
Shree Shankaranand
Advaitavedant

886

२३
१६

अथ

१३
१६

जाबालोपनिषद्दीपिकाप्रारंभः न ३५

१३
१६

१७

श्रीशङ्करानन्दविरचितं

प्या

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ ॥ कृष्णमैद्वेपाय नमः ॥ संशंकरं लोकशंकरं ॥ ज्ञानंदात्मन
मध्यात्मगुरुं देवं नतोऽस्म्यहं ॥ १ ॥ जाबालोपनिषद्धारव्योपयंतीसुषानिधिं ॥ करि
ष्ये प्रीयतां दोवोऽविमुक्तोयस्तयेश्वरः ॥ २ ॥ सर्वासामुपनिषदांसंगतिर्याकर्मका
डेनसाग्रस्याग्रचित्संगतिश्चास्माभिर्बहूद्वारण्यकदीपिकारंभेप्रदर्शिता
अत्र सर्वतीर्थभारग्राह्याग्रशेषसंसारधर्मेन संस्पृष्टोहं प्रतिपाद्यः एतद्विश
ज्ञानेन च निःशेषानर्थनिवृत्तिरानंदावाप्तिश्च परमप्रयोजनमथुपनिषदं
तैरवतुष्टत एव संबन्धाधिकारिणावपिन पृथग्वर्णनीयौ ॥ ब्रह्मज्ञानोपायश्च
संन्यासानधिकारिणां शानरुद्रियजपः संन्यासीनामपि अवणाद्यधिकारै
ण सर्वसंगपरित्यागश्चाऽक्षेपसमाधानाभ्यां प्रतिपाद्यत इति उपनि

षदर्थसंदेहः तत्रारव्यायिकात्राचारविधिज्ञापनार्थं मिथिलोपवनेकदा
चिद्योगीश्वरः आसांचक्रे शिष्यसंदेहं जने केन राज्ञामुनिमिश्रनिवीतः त
हस्पतिः शक्रगुरु रुवाच याज्ञवल्क्यः स्पष्टायदनु प्रसिद्धं पश्चात्सर्वस्माद
पि पुण्यकर्मफलभूतमित्यर्थः कुतश्चेत्तत्रा कुतः सितं नौ जीति कुतः पापं कर्म
तस्य दौषणात् गमनकारणत्वाद्देवत्रा अथवा कुः पृथिवी तस्यां रौति शब्द
करोति यः प्राणः तस्य ~~निवासभूतं कुरुदेवदेवाभिन्द्रियाणां~~ निवासभूतं कुरुदेवदेवाभिन्द्रियाणां
~~देवदेवजने~~ देवस्य स्वयं प्रकारा स्यात् मनोयजनं पूजाकारणं अत्र हि इंद्रि
याणि विविधविषयोपहारैः परमात्मानं पूजयंति सर्वेषां भूतानां इंद्रियाणि
प्राप्नुवन्ति प्रसिद्धानां भूतानां वा ब्रह्मसदनं ब्रह्मणः सर्वस्मादधिकस्य देशका

ती

ना

ज्ञा बलवस्तुपरिच्छेदशून्यस्यसदनं वासस्थलं। रूपकमत्र दृष्टव्यं यथाप्रसि
 २ ऊं कुरुक्षेत्रं देवानां हविर्भागप्राप्तिकारणं ब्रह्मणो यज्ञस्य सदनं सर्वेषां भूतानां
 दृष्टादृष्टप्राप्तिकारणं तथा तद्विशेषेण द्वयविशिष्टमुक्तं कुरुक्षेत्रं किमिति शेषः
 तदुत्तरमाह। अविमुक्तं वै विशेषेण विद्याकाशमत्रोपादिभिः विमुक्तः परित्यक्तः चि
 दानंदनस आत्मा स एवाविद्यादशायां अविमुक्तस्त्वस्वरूपमविमुक्तं प्रसिद्धं वि
 विधंधर्मानात्मनि मन्यमानं सोपाधि कैश्वरं रूपमिति यावत्। तदेव कुरुक्षेत्रं
 देवानां देवयज्ञं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं। व्याख्यातं यस्मादेवं तस्मात्ततः। य
 त्र कचनाय त्र कापि गंगा प्रयागाद्यौ विपर्यति वा स्थले गच्छति गमनं करो।
 तिते देवा विमुक्ता मेव मन्येत ज्ञानी यावत्। इति। अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण राम
 २

देवे मया प्राप्तमेव स्तुतं तदेवेत्यत्र यः उक्तविशेषणमेव ब्रह्म ननु केवलं मिल्येत
दर्थं पुनराह। कुरुक्षेत्रे देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्म सदन्। आख्यातं।
अत्रानिमुक्ते कुरुक्षेत्रादिरूपेयस्मिन्कस्मिंश्चिद्देशे विज्ञाते। हियं स्मृता। जंतोः। प्रा
णिमात्रस्य। प्राणैः मुख्यप्राणादिभिः स्वतः उक्तांतिश्च अन्यस्य उक्तांतिश्च माणास्य उ
क्तांतिं कुर्वतः प्राणेषु क्रममाणेषु इति वा पाठः। रुद्रः रुद्रदुरवंदा वयतिनाशयती
ति रुद्रः सदा शिवः मनोवा। तारकं संसारसमुद्रस्य तरणकारणं। ब्रह्म सत्यज्ञान
नंदादिलक्षाणां व्याचष्टे कथयति। तत्त्वमसीत्यादिनोक्तं। मनश्चेत्। मरणसमये स्म
रति। अविमुक्तश्चेत्तदानीमेवोपदिशति। येनाहं ब्रह्मास्मीत्युपदेशो॥ नासौ
जीवोऽनुप्रशिष्यः। अमृती भूत्वा कर्त्ता भोक्ता हं मस्मीत्यभिमानेनामृतो ब्रह्माहम

3

स्मीत्यभिमानेनाऽमती भूत्वा नंतरमेव मोक्षी भवति अविद्यादशायाममोक्षो
 ब्रह्मज्ञानेनाविद्यापगमनामोक्षी भवति स्वेन स्वयं ज्योतिः स्वरूपेणानंदात्म
 नावतिष्ठत इत्यर्थः। पूर्वस्य हेतोर्यस्मादर्थस्यात्रान्वयः तस्मात्ततोऽविमुक्तमेव
 ब्रह्मज्ञानोदयात्प्राक् सोपाधिकमेव निषेवेतानितरं विजातीयप्रत्यक्षं
 सजातीयप्रत्यक्षप्रवाणं हेतुं वेत। साक्षात्कुर्यात्पावद्वह्नज्ञानोत्पादं अवि
 मुक्तं सोपाधिकमौच्चरं स्वसोपास्यं न विमुंचेन्न कदाचिदपि। परित्यजेत्
 एवं सुरगुणायान्नवल्क्यस्य बुद्धिपारीक्षार्थं स्वस्य बुद्धिः सिद्ध्यार्थं च पृष्टेन
 याज्ञवल्क्येनोत्कांगीचकाराब्राह्मस्यतिः। एवमेव सोपाधिकमेवाविमु
 क्तं कुरुक्षेत्रे देवयज्ञं ब्रह्मसदनं च तद्ज्ञानवतो वरुणा न स्वर्गं च तदेव

3

तद्ज्ञानाच्च निर्गुणात्मज्ञानं मरणकाले दुर्नेपासनं च मरणं न परित्याज्यमिति
इदानीं श्रुतिराह। एतदेवमुक्तं वैकुण्ठे त्रिमित्यादि। याज्ञवल्क्यः यज्ञवल्क्यः प
त्ययोगीश्वरः। आह बृहस्पतय इति शेषः॥॥ इति प्रथमं बंधः॥॥ अथ हो न
मिति॥॥ अथ बृहस्पतिप्रश्ननिर्णयानंतरं। किला एना बृहस्पतिवक्ता
रं अत्रिः ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं स्पष्टं। यस्तारं कं ब्रह्मेत्युच्ये
क्तः एषास्मद्विदुः साक्षी। अनंतः देशकालवस्तुपरिदृश्यः। अयं कौमुदी
मूर्तवत्स्यष्टः दत्तः। न अयं कौमुदीः आत्मा अस्मत्प्रपलक्ष्यः तमुक्तरूपमा
त्मानं कथं केन प्रकारेण अहमत्रिर्विजानीया भवगच्छेयमिति अनेन प्रक
रणा सहोवाच याज्ञवल्क्यः। स्पष्टं। सः अविमुक्तः कुरुक्षेत्रादिरूपेण यः

४ उक्तः अविमुक्तः सोपाधिको निर्गुणस्मृजानार्थमुपास्यः साक्षात्कर्तव्यः
ननु माह परपो न नो व्यक्तं ग्राह्या व्याख्यातं। सो विमुक्ते प्रतिष्ठितः
सः भवता पृष्टो निर्गुणः अविमुक्ते सोपाधिके विविधशक्तियुक्ते ईश्वरस्य
विप्रतिष्ठितः व्यवस्थितः प्रतिशुद्धोपाधौ तस्मिन् सर्वात्मना स्वयमुपबन्ध
त अइत्यर्थः इति यस्मात्तस्मादिति शेषः। सोपाधिकस्यापि दुर्गमत्वात्तदु
पलब्धिस्थानं पृच्छेत्तिसः निर्गुणस्वरूपाधारदूवाविमुक्तः सोपाधिको
स्य देहस्य कस्मिन्नवयवे उपलब्धिस्थाने प्रतिष्ठितः सर्वदा संनिहितः
इति प्रश्नसमाप्तौ उत्तरमाह वरणापा नास्याः वनुणायां नो स्यामिति वा ४॥

पाठः। वरुणानासीपदे श्रुतिव्याकरिष्यति प्रश्नपूर्वचा। अस्य व्याख्याश्चेति
समुच्च। पार्थः चकारः मच्चोऽप्रतन्त्रुवोरन्तरित्यर्थः प्रतिष्ठितः अवस्थितः इ
ति। उत्तरसमाप्तौ। पृच्छेति केन हेतुना वरुणावरणाशब्दोच्चा भवति। स्प
ष्टं केन नासी भवतीति शेषः नासीशब्दोच्चा व्याख्यातमन्यत्र। इति प्र
श्नः प्रश्नसमाप्तौ। कावेवरणाकाचमसीति वा पाठः। उत्तरमाह। सर्वान्नि
खिलान् इन्द्रियपुरुषान् इन्द्रियाण्येव पुरुषाः पुरिशयिनात् इन्द्रियकृतार्थ
दोषानिति वा पाठः। वारयति निवारयति अतीन्द्रियं स्थलमित्यर्थः तेनो
क्तो हेतुना वरुणावरणाशब्दोच्चा भवति स्पष्टं। सर्वाणि निखिलानि
इन्द्रियकृतपापानि इन्द्रियैरुत्पादितान् दोषान् सर्वानिन्द्रियकृतान्या।

प॥

पानितिवापाठः नाशयति तेन नाशो भवति सकारस्य शकारपरि-
णामेन न्या। रव्यातं। स्पष्टः पदार्थः। इति उत्तर समाप्तिवरणायां नो स्याच्च म-
ध्ये प्रतिष्ठितः इत्यनेन नासापुटयोः प्रंतरवस्थित इति सामान्यतः प्रतीय-
तेन यापि चतुरंगुले। स्मिन्देशे। कतमञ्च। कतमञ्चेति वापाठः। अस्माविमुक्त-
स्य स्थानं ध्यानस्थलं भवति स्पष्टं। इति प्रश्न समाप्ति उत्तरमाह क्रवोः प्र-
सिद्धयोः द्वाणस्य च द्वाणस्यापि। चकार स्रयाणां समुच्चो यः प्रसिद्धः स-
पिः। क्रवोः द्वाणमूलस्य च मध्यवर्ती। देशः शास्त्रैकगम्यातिशयः। स उ-
त्तरः प्रत्यक्षः। द्यौर्लोकस्य मस्तककपालैस्तपस्य स्वर्गलोकस्यापरस्य च-
चुबुकावसमानस्य भूर्लोकस्यापि चकारो लोकद्वयसमुच्चयार्थः। स चिन्म

यार्थः

राम

५॥

य॥

विति। अंतरिह समो कलौ भवति। इति अनेन प्रकारेण चिंतयेदिति शेषः। एवमै। ए
तदेव संधि एतमेव विमुक्तं सर्वे संधीयते स्मिन्निति संधिः ब्रह्म स्वभावः। तस्य पूर्वोक्ते
श्रुतौ घ्राणस्य च संधौ संध्यामिति सप्तमी ब्रह्मविदः। ब्रह्मज्ञानकुशलाः उपासते साक्षा
त्कुर्वते। इति यस्मात्तस्मादिति शेषः सो विमुक्त उपास्य व्याख्यातं पुनरभिधानं च नि
गमनार्थं इति वाक्य समाप्त्यर्थः फलमाह। स विमुक्तः अविमुक्तं अविमुक्तं संबंधि
ज्ञानं वस्तु साक्षात्कारकारणं प्राप्नुयति। अतः काले ददातीत्यर्थः कस्मै यो वै य एव
तत्तन्निर्गुणं त्वस्वरूपं एतदविमुक्त स्वरूपमेव न ततो निष्पन्नं। एवमुक्तेन प्रकारेण स्था
नादिसहितं वेद जानाति जानीयादित्यर्थः। अथ हेनं। अथात्रिप्रश्नानंतरं किं।
एनयाज्ञावल्क्यं स्वगुरुं ब्रह्मचारिणः। अविमुक्ते मनो धारयितुं शक्नोति। याज्ञवल्क्य

८ ~~सिद्धि~~ ~~उक्तं~~ ~~वेतः~~ ~~किं~~ ~~केन~~ ~~जपेना~~ ~~मृतत्वं~~ ~~मोक्षं~~ ~~ब्रह्म~~ ~~कथं~~ ~~प्रापेनै~~ ~~मोक्षो~~ ~~भवति~~ ~~तं~~ ~~जपं~~
 कथयेत्यर्थः । इति प्रश्नसमाप्तौ सहोवाचया इवल्क्यः । स प्रसिद्धः ह किं लुवाचया इ
 वल्क्यः स्पष्टः । शतरुद्रियेण नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यध्यायेन इति उत्तरसमाप्तौ । इदानीं
 श्रुतिराह एतन्निरुद्राध्यायोक्ता निरुद्रे प्रसिद्धान्येवाग्रमृतनामधेयानि अमृत
 स्थमोक्षरूपस्य रुद्रस्य नामान्येव नामधेयानि । एतैरुद्रनामधेयैः नित्यं जपिते
 ह वै प्राप्ते देवेनामृतो भवति मोक्षभागो भवति । इति खंडसमाप्तौ ॥ ॥ द्वितीयः खंडः ॥ ॥
 अथ प्रह्लादचारि प्रश्नानंतरं प्रसिद्धः जन्मकोनामतः ह किं लुवे देहो विदेह देहा
 धिपतिः यो इवल्क्यो यागीश्वरमुपसमेत्य समीपे समागत्योवाच उक्तवान् । भग
 वन् पद्मोऽश्वत्थसंपन्नः स न्यासं सर्वकर्मपरित्यागं कर्तुं योऽर्थं ब्रूहि श्रवणं
 अनुकलय

मनुकेन कथं कदा करणीय इत्यर्थः सहोवाच यथा ब्रह्मवर्चः व्याख्यातः इदानीमविस्ते ॥ इति ॥
स्य कालप्राप्तं संन्यासं वक्तुं ग्राश्रममवस्थां माह । ब्रह्मवर्चः अष्टवर्षानंतरं द्विजातीनां
संस्काररूपं वेदग्रहणांगं प्रथममाश्रमं विस्ते ॥ विस्ते अगच्छेदिति शेषः तत्रैव प्री
तिः संकल्पपुरःसरं तत्रैवावतिष्ठेत्तत्र प्रीते रजावे विरक्तिः शून्यः समाधवेदं एकं द्वौ
त्रीश्वतुरो वेदान् एकं स्वशाखां षडंगयुक्तं वा यथाशास्त्रं गुणशुद्धं पापुरः स न प्रधी
त्य समावर्तनकर्मणा परिसमाधौ प्रसौवनः स्नातकः गृहीदारपरिग्रहलक्षणं प्रौ
तस्मार्तयोरन्यतराग्निनिषेवितं सर्वकर्मसंपादकं त्रिवर्गकारणं गृहमस्यास्तीति गृही
तवेत् । स्पष्टं ॥ विधिरै धिक् गृहे दुष्टाया अभावे कंचित्काले गार्हस्थ्याश्रमं धागपुत्रा ॥
दि कारणमनुष्ठाय । गृहात् उक्ता त्वनी केदमूलफलाद्याहारिण साग्निहोत्रो निरा-

७ गिहोत्रोवावनेनिवा सस्त्रानमस्यास्तीतिव नी भवेदित्यनुषंगः श्रुत्वावनस्त्राश्रमं
 स्वीकृत्यात्रापि इच्छाया अभावे प्रवृत्ते चतुर्थी श्रमंगच्छेत् अत्र चतुर्थ्या श्रमेष्वनुक्रमो
 यं गमने आश्रमांतरे गंतुं इच्छाभावे एकैकं यावज्जीवं संकल्पपुरःसरं न्यनुति
 चेत् संन्यासे मंतरेणानुक्रमेण नियतप्रातिलोभ्यं चतुर्थीपिकेदाचिदपि इदानीं
 सति वैराग्ये संन्यासे विशेषमाहायदिव्यपहोतरे विकल्पः इतरथा वैराग्यसंपन्नैः
 संसारस्य हातप्रकुरांतरा वान्प्रधीत स्वशाखावेदांतः सर्ववेदांताध्यायी वा ब्रह्मच
 र्यादेव प्रथमाश्रमे देवस्वल्पकालं चीर्णात् अनेककालं वा प्रसतियावज्जीवं तदश्र
 मसंकल्पे उत्तराश्रमावस्वीकृत्यापि प्रवृत्ते पारमहंस्याश्रमंगच्छेत् यद्यपि प्रवृत्तेदि
 ति श्रुतिः साधारणी कुटीचकादीनामपि त्रयापीतरथा द्वेन वैराग्यसंपत्तेरभिधा

श

७
राम

नोद्वे राग्यस्य साकल्ये सति संकोचस्या युक्तत्वात्परमहंस्यमेवात्र युक्तग्रहं ब्रह्मचर्यं
 दिति ब्रह्मचर्यं स्यादधिकं अवर्णात् अनुपनीतस्यानधिकारः सूचितं यद्यपि जन्मा
 तराधीतवेदत्वेन वेदतदर्थं स्मरणादुपनयनेनोपयोगस्तथापि न तत्र वैधेन पा
 रमहंसेनाप्युपयोगः स्वतः सिद्धत्वात्तस्य गृहाद्वात्कृता त्रिवर्गद्वा अकृतत्रिवर्ग
 । द्वा अकृतगृहस्थाश्रमयावज्जीव संकल्पः वनाद्या चीर्णसमग्रवनस्त्वधर्माद्वा
 अचीर्णसमग्रवनस्त्वधर्माद्वा यावज्जीवं तदाश्रमसंकल्पाभावे वा शब्दो द्वयोरेक
 स्योत्तरस्याश्रमस्याग्रहणेपिवैराज्ये सति त्रिवर्गाश्रमेषु प्रवृज्जाधिकारस्य मुख्यार्थ
 । ब्रह्मचर्यादिवका प्रवृज्जेत गृहादेव वा प्रवृज्जेत वनादेव वा प्रवृज्जेदित्यन्वयः अथ प्रकृते
 न्यो ब्रह्मचारि गृहस्थ वा न प्रस्थाश्रमिभ्योऽर्थीतरात् पुनः पञ्चादुत्पन्ने वैराज्ये

ग्यः अवतीति। वतमस्यासीति वाती नवती अवती वती वा वतवान्। यत्र वनस्त्वस्य जटा वि-
 मोक्तानंतरं वनस्त्वाश्रमसमाप्तनिषेके प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तासंन्यासाश्रमाप्रवेशे-
 पावदवस्थानंतर्द्धा नवतिमासोपवास जपादिव्रतवलेन तद्विधुरं वातेन भेदेन निम्नो-
 वत्पः वतीति शब्दाभ्यामुच्येते। ~~स्नानको~~ वा शब्दो नैराग्ये सति प्रवृत्ते दित्यनुषंगार्थोऽने-
 यत्र व्रतचारिणोपिवेदानामध्ययने स्नाने स्वशाखामात्रस्य सकृत्पाठे पितावतौ कुतः
 श्रिन्निमित्तादकृतदारपदिग्रहो स्नानका स्नातक शब्दाभ्यामुच्येते स्नानको वा वेदा-
 न्सांगान्सर्वानधीत्यस्नातकः स्नातको वा। स्वशाखामात्रपाठमात्रेण स्नातकोऽस्ना-
 तकः। मुख्यस्नातकत्वाभावात् वाकारो प्रवृत्ते दिति उभयत्रानुषंगार्थौ। गृहस्थोपि
 द्वेधा नाश्रमी नवति। एकः स्वीकृताग्निः कस्तुत्रमरणान्निमित्तांतराद्वो संन्याग्निः। अ-

मि

श

क

परसुकस्माच्चिन्निमित्तासस्वपिदारुषु अपरिग्रहीताग्निः तावेतावुत्सन्नाग्न्यनमिकं
श्रुभ्यामुच्येते। उत्सन्नाग्निः स्वीकृतः स्वीकृताया उत्सन्नो विधिन्। उत्सन्नाविधिन्नाग्र
ग्निः अग्रयो वायस्य स उत्सन्नाग्निः अग्रनग्निको वा न गृहीतो ग्निः न गृहीता अग्रपो वा
पे न सोऽयमनग्निकः। अत्रैवकारः उभयत्र प्रव्रजेदित्यनुषंगार्थः एवंपुरुषेष्वाग्निमेषना
अभिषुचपारमहंस्यस्यानियतिमुक्त्वा कालकृतापि नात्र नियतिरित्याह। यदहरेव यस्मि
न्नेवाहनि विरजेत् वैराग्यं प्राप्नुयात्। तदहरेव तस्मिन्नेवाहनि प्रव्रजेत् संन्यासं कुर्यात्। सा
ग्निकस्य संन्यासेऽपि विशेषमाह। तत्र ह किल एके के च नाचार्याः प्राजापत्या भवपूजाप
देवता कामेव न त्वन्यामिष्टिं याज्ञिकप्रसिद्धां कुर्वन्ति स्पष्टं। निर्वपतीति वा पाठः तदुत्तरा
मुक्तमपि तत्प्राजापत्येष्टिकारणं विरक्तः। तथा प्राजापत्येष्ट्यनुष्ठानप्रकारं तद्वचनं न कुर्या
क तद्विना माह। अग्नयेवमेवमग्निदेवता कामेव न त्वन्यामिष्टिं कुर्यात्। स्पष्टं तत्रो

८॥ पपत्तिमाहं अग्निः प्रसिद्धः साधनात्मा हिय स्मात् प्राणः सूत्रात्मा परमात्मा वा अग्ने
 देवानां प्रधानस्य परमात्मत्वमुक्तं अग्निं नग्ने प्रथमो देवानां संयातवा सुगम
 र्थस्वस्तेन यतो त्यग्निः अस्मि मेव देवता नां प्रथममसृजतेति च उक्तमो विष्णुरा
 सोदिति अग्निः प्रथमो वसुभिर्नोदिति च तद्दशस्यान्यस्य सर्वस्यापीश्वररूप
 पत्वादित्यर्थः । तस्मात्प्राणोक्तं रूपमेव च । एतया आग्नेयेष्वाकरोति स्पष्टं पश्चादमं
 त्रं त्रैधातवीयामेव यः कामयेता न्नादः स्यामिति तस्मात् एतं त्रिधातुं निर्वपेदित्यादि नारा
 जाधिराजश्च स्वरादुण्युक्ते द्वे देवता कामवेष्टिं याज्ञिकप्रसिद्धां कुर्यात् स्पष्टं अत्रोपप
 त्तिमाह एतयैव त्रैधातवीययैव । त्रयोधातके त्रिसंख्याका धातुशब्दवाच्यास्त्वप्ता
 भावतीति शेषः । ता न्नाह । यदुत यदेवाग्नेयं रूपत्रयं सत्त्वं शुक्लं रूपं । रजः लोह
 हितं रूपं तमः कृष्णं रूपं इति वाक्यं समाप्तौ । एवमिष्टिं याथाशस्त्रं कृत्वा अग्नेरा

घ्राणमनेनमंत्रेण कुर्यादित्तिमित्तं तवानसितं आत्मजनकं जानन्नप्रवगच्छेन्न ज्ञे
 हे अग्ने आरोहामि न्नारोहणं कुन्नुप्राणमात्रा नवोत्पत्त्यर्थः अथानन्तरं अथादितिसंहि
 तापाठनिमित्तो दीर्घः नः अस्माकं वर्धयेत्तद्विनया रयि सुर्वेण सम्यगात्मको धादि
 कमित्यर्थः इति मंत्रसमाप्तौ गिर इति पाठो नाचः वर्धयेत्यत्र पूर्ववद्दीर्घः अनेन मंत्रे
 णाग्निमाजिघ्रेत स्पष्टं उक्तं मंत्रार्थश्रुतिः स्वयमेवाह एष वै एष एवाग्नौ नित्यं प्रा
 णः स्पष्टं प्राणं गच्छ स्वकारणं याहि स्वाहा स्वात्वे दीयेवाह मिति वागाह यस्मान्न
 स्मात्वाहान दुक्तं तैत्तिरीयके अग्निहोत्र ब्राह्मणे तं वाग्न्यवदत्तं बहु धीति सो ब्र
 वीत् कस्त्वमसीति स्वेव ते वागित्यब्रवीत् सो जुहोति स्वाहेति तत्स्वाहाकारस्य जन्म
 परवत् स्वाहाकारस्य जन्मवेदकरोति स्वाहाकारेण वीर्यं यस्यैवं विदुषः स्वाहाका

रेण जुहति मे। गायेर्वस्य हुतं भवतीति। इति व्याख्या समाप्तौ एव मेव इह मेव एतत्
 प्रस्मानि व्याख्यातं आह उक्तं वान्मंत्रं इदानीं निरग्निकानां संन्यासविधिमाह
 ग्रामात् श्रोत्रिया गारादेः अग्निमाहृत्य अग्निमानीय पूर्वचर। इष्टस्यतिरेकेण विर
 जाहो मेः पुरुषसूक्तादिना च यथाशास्त्रं हुत्वा पूर्णं हुत्यनेतरमयं। त इति मंत्रे
 ण संन्यासाद्यर्यु। रधिमाघापयेत् अग्नेराघ्राणं कारयेत्। यदियदा तरे। अग्निं न
 निविदेत् अग्निं न लभेत्। अष्म तटा गोदकेषु हुत्वा यात्। स्पष्टं। अत्रोपपत्तिमाह। आपो वै
 आप एव सर्वदेवताः निखिला देवताः तत्र विशेषमंत्रमाह पूर्णं हुत्वा वोकारं स्वले स
 र्वोभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा स्पष्टौ मंत्रः॥ इत्यनेन प्रकारेण हुत्वा होमं कृत्वा उच्यते
 हुतशेषं समुच्य प्राश्नीयात् सा ज्यं हूवि। स्पष्टं। अनामपं हुतशेषं। त्वा दोगदोषभूनां इ
 दानीं जप्यमाह मोक्षमंत्रः मोक्षहेतुर्मंत्रो मोक्षमंत्रः त्रयीप्रणवस्त्रयीरूपत्वान्नस्य

एवं विंदेत्। वक्ष्यमाणप्रकारेण विंचान्। तद्ब्रह्म। सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म एतत्। ॐ
 काररूपउपासितव्यउपासनीयं जनकः। प्राह। एवमेवाइच्छेमेव। एतत्त्वयोक्तं संन्य
 संने एष इति पाठे संन्यासः। भगवन्पूज्य जावन्श्रुतिराह। इति वैयाज्ञवल्क्यः। अहिति
 शेषः॥ ॥ नृतीयः खंडः॥ ॥ अथ जनकोपरमानंतरं ह किल एने योगीश्वरमंत्रिः पू
 र्वोक्तः प्राप्तावसरो जनकेन प्रपृष्यतं नु ज्ञापय प्रपृष्यया जवल्क्यस्य पृष्ठं। अत्रि राहा पृष्ठा
 मित्वा या जवल्क्यहे या जवल्क्यत्वां पृष्ठोमि। अथ ज्ञापवीती रत्नात्ता च मनादि क्रिया गत
 तं यज्ञोपवीतं नित्यमस्यास्तीति यज्ञोपवीती लोके प्रसिद्धो ब्राह्मणः। अथ यज्ञोपवीती
 कथं केन प्रकारेण ब्राह्मणः ब्राह्मणक्रिया शब्दप्रत्यययोग्यः। इति प्रश्न समाप्तो॥ सहो
 वाचया जवल्क्यः स्य पृष्ठं। इदमेव स्वसाहिम्नमेव स्वयं प्रकाशरूपमेव। अथ परमहंस
 स्यात्तत् सूत्रादिमयं यज्ञोपवीतं प्रसिद्धं। यज्ञस्य श्रोतस्य स्मार्तस्य विविधस्य द्रव्यतपो

मोग स्वाध्याय ज्ञानादेरुपसामीप्येन विशेषेण नित्यसंयोगेन इतं प्राप्तं यज्ञोपवीतं यः
 स्वयं प्रकाशः सच्चिदानंदत्वेन प्रसिद्धः आत्मा अस्मद्बुद्धेः साक्षी प्रात्र्या ॥ व्यासं कृत्वा हस्त
 न्यां स्वभावतो वा व्यासं इदं मद्भोजनमेवं वा बुद्धिस्त्वं कृत्वा प्रात्र्येत्यादिना च संन्यासवि
 धिः कथ्यते । ततः सकोरस्य शकारेण चंदसः । ततः प्रेषोच्चारणानंतरं समुद्रं गच्छ स्वा
 हेत्यनेन मंत्रेण सशिखस्य यज्ञोपवीतस्य यथा प्राप्तेषु दक्षे प्रक्षेपणं कृत्वा आचम्यानंतरं
 रत्रिराचमनं विधायं ग्रयं इदानीं मुक्तो विधिः कर्तव्यता यथा प्रकारः । आत्मा यज्ञोपवीत
 मित्यादिलक्षणः पारिवर्जितो परमहंसानां कृत्रियाविशेषः परमहंसलिंगधारणस्य स
 तावन्नुपलब्धमात्रं मुखजानामयं धर्मो यदि लोर्लिंगधारणं वाहुजातोरुजातानां अयं ध
 र्मो न विद्यते इति तद्विषयमिदं वक्ष्यमाणं । अथ वा कुत्रचिन्निमित्तादाश्च मंत्राणां मन्त्र
 तप्रायश्चित्तानां शिष्टैरव्यक्तैर्यथा भाषणं वा कर्तव्यमाणं प्रकारेण मरणं अथवा आचिकि

स्य आध्यायानि मृतानां किं बहुना श्रवणाय समर्थानां मेवैतत् । वीराध्वाने वा वीराणां श्रवण-
संग्रामेषु निवर्तितां गोब्राह्मणबालस्य आधर्षकं कंठं करश्चिकसर्पसिंहव्याघ्राद्यमीतानां अध-
तस्मिन् वीराध्वाने । अध्वानि ननु सजेदिति पंचस्वपिशेषः । आनाशके वा न विद्यते यस्मिन्
शने तदनाशके तस्मिन् शनोदके परित्यागेनेत्यर्थः । यदा तु कामानशनं तदा विदुत कि-
षयमिदं तौ पकृष्टानां । अपां प्रवेशे वा गंगायागादि जलप्रवेशे अग्निप्रवेशे वा जाल-
ल्पमाने जातवेदसि प्रवेशे वा । महाप्रस्थाने वा महदारतिशून्यं प्रस्थानं तस्मिन् वा शप-
चकंचभरणप्रकारपंचकस्येष्टाया विकल्पार्थं अथ पूर्वस्मादने विदुत तत् अर्थान्तरमूतो वि-
कारी । परिव्राट् परमहंसः विवर्णवासाः काषायवासाः मुहुः सशिरवकेशश्मश्रुरहितः
अपरिग्रहः न विद्यते कंथो कौपीनांगवस्त्रादिव्यतिरिक्तः परिग्रहेऽप्यसौ परिग्रहः
। शुचिः । मृज्जालादिना मनः शुद्ध्या च शुचिः अद्रोही । कर्मणामनसा वाचा मूतेऽप्यो

१२

हो स्यास्तीति द्रोही न द्रोही अद्रोही। नैत्ता एः प्राणसंधारणार्थं यथा शास्त्रमाधूकरादि
 मिच्छां कुर्वीत। ब्रह्म नूयाया ब्रह्म मावाय नवति। ब्रह्म साक्षात्कारेण ब्रह्म लाय स एव सं
 पद्यते। पदि पक्षोत्तरे। ज्ञानुरः स्याद्वाध्यादिना न्योरादिना नैत्ता नूतः स्यात् सं॥
 न्यासां गं कर्म कर्तुं मशक्त अत्र मनसा वाचा वा पदिवक्तुं शक्तः तदा समनस्क यावाच्चायदिवक्तु
 मशक्तः तदा मनसैव वा वाकारः स्वशक्त्या अवस्थित विकल्पविषयः संन्यसेषमुच्चारयेत्
 संकल्पयेद्वा। एष उक्त संन्यास लक्षणः पयामार्गः ब्रह्म ज्ञान प्राप्तिहेतु ब्रह्मणाऽधिकारिणा ब्रह्म
 लो न ह प्रसिद्धः अनुवित्तः। वेदोक्तिमनुज्ञातः लक्ष्मणादेन उक्ते न पथा एति गच्छति। संन्यासी लो क
 पुत्र विज्ञेयानिर्मुक्तः सर्वसंगपरित्यागी परमहंसः ब्रह्मवित् ब्रह्म साक्षात्कारवान्। संन्यासेन ब्र
 ह्म ज्ञानेन तस्माद्ब्रह्म ज्ञानादिदेहकैवल्यमित्यर्थः। इति वाच्यं समाप्तौ॥ अत्रिराह एवमेवैष न नव न्या
 स्यात् अत्रिराह। इति वेद्या जवल्क्यः पूर्ववत्॥ ॥ इति चतुर्थः खंडः॥ ॥ इदानीं याज्ञवल्क्यः श्रोतृणां
 अद्वामुत्पादयितुं तेषामभिप्रायज्ञोऽपृष्टोपि परमहंसा प्रमस्य महत्तरेन नुष्ठितं त्वमाह। तच्च ते पुपरमहं
 सेषु श्रुतं तेषु परिवाजके पुपरमहंसा स्तुतीया प्रमस्य श्रीयमदा नुष्ठापितेः। नाम प्रसिद्धा वक्ष्यमाण संव

 राम
 १२

तैकात्रुलिभेनकेतुदुर्वीसक्रमुनिदाबजउभरनदभावेपरैवतकप्रभृतपः॥संवर्तो ग्नेरवतारः।
 कप्रजापतिः। ज्ञानुलिरुद्दालकश्चेतकेतोः पिताश्रुतिप्रसिद्धः। ज्वेतकेतुः षष्ठः। व्यापे चंदोगानां
 प्रसिद्धस्तत्रमसि ज्वेतकेतोइति। दुर्वीसाः। शंकरोऽत्रोऽत्रिपुत्रः सौपिकालाग्निपुत्रः सर्वत्रप्रसि
 दः। क्रमुब्रह्मणः पुत्रः निदाद्यो क्रमोः शिष्यः क्रमुनिदाचौ विष्णुपुराणे प्रसिद्धौ। जउभरतो
 ज्ञानपुत्रः। पन्नामेदं नारतं वर्षमभूत्। सतुपरित्यक्ते राज्या त काले मगपोत संगान् म
 गपोतचिनः कलेवरं त्यक्त्वा सालग्रामे देवे तत्रैव मगो भूत्वा पुनश्च जाति स्मरो ब्राह्म
 णो भूयः सजउभरतः। दत्तात्रेयः विष्णुना आत्मसदृशमपश्यतामेवात्र ये दत्तः स एवा
 त्रैरपत्ये दत्तात्रेयः यो गीश्वरः। रैवतकः प्रसिद्धः। कचित्पुराणे नतुरेवत्याः पुत्रो रैवतकः
 तस्य कृत्रियं चात् अत्र ब्राह्मणप्रोपाठस्य विद्यमानत्वात् प्रभृतपः सौभर्यादर्थः संवर्त्त यः
 कादयश्च रैवतकप्रभृतपरश्च क्रत्या द्वंद्वसमाप्तमासेन पठिताः बुद्धि सौकर्पार्यमस्मा

१३

निर्विचिद्यारख्याताः अव्यक्तलिङ्गाः आचारं तद्वत्स्यंते तेषामेव विशेषणं जातं नयकाभि
लिङ्गा निषेचमुद्रादिरूपाणि येषां ते अव्यक्तलिङ्गाः । अव्यक्ताचाराः नयकः स्पष्टः
लोकैर्विज्ञातुं शक्यः आचारः शीलं कर्म च सदसदात्मकं येषां ते अव्यक्ताचाराः । अनुम
ताः उन्मत्ता लोकद्वयाविचारशून्याः विवादिमद्वेताः कलजादिमन्त्रेण न प्राप्तमदावान
दिपरीताः अनुमताः उन्मत्तवशाचारं तयथाग्रह्याद्याविष्टाः अनुमतेव दत्ता वा विविच
येष्टाकारिणः । तथा लोकसमाजदृष्टौ नेबुद्धिपूर्वकतेषामप्रदोषादनार्थं विविचे
षाचारचिंतः । आश्रमार्थं स्थानविहृता नाचपूर्वधारमहं स्पष्टमुक्ते इदानीं च नुञ्जो
श्रमस्यावंतरभेदप्रस्योपलक्षणन्यायेन पारमहं स्पष्टमाह । त्रिंशद्वेणवदुत्र
यां कमहलु मलाबुदाची विविकारं जलपात्रं । शिकंदर्ममौज्यादिरशनीरचितं भित्ति
पात्राधाभूतं पात्रमलाबुदानीदिमयदठं भित्तिपात्रं जलपवित्रं वितस्तिमात्रं शुक्लं
वस्त्रं सर्वदा प्राचमनादौ जलशौचनार्थं चतुष्कोणद्वारद्विकोणदोर्कं त्रिदंडवदं

ता ५

राम
१३

रं वा

वस्योत्रिदंदाद्याः पंचमात्रास्त्रिदंदिनां यासामन्यतममेदेपित्रिदंदिनोप्रायश्चित्तं। शिखा
 केशमपी। यज्ञोपवीतं उक्तं। ब्रह्मसूत्रं उक्ते अपि सर्वकर्मांगे च चकारः पंचमात्राणां शिखाय
 ज्ञोपवीतयोश्च परित्यागसमुच्चयार्थः। इत्येवं प्रकारमन्यदपि गायत्र्यादिकं एतत्पूर्वोक्तं सर्व-
 निखिलं परित्यागे मंत्रा माह। नृस्वाहा मात्रं चिदानंदरसं ब्रह्मैव स्वाहा न वद्विलयार्थः। इति
 अनेन मंत्रेण ज्ञप्सु यथा प्राप्तेषु गंगादि पाथस्सु परित्यज्य त्यागं कृत्वा सदुशेः पादमूल
 मुपस्थत्य श्रवणमननादिभिः प्रात्मानं स्वयं ज्योतिश्चेतन्य स्वभावमात्मानं मे निधेत् तसां च
 कुर्यात् शस्त्रीपान्वेषणेन शिखाय ज्ञोपवीतपरित्यागानंतरं उत्तरमार्गं गमनप्रकारमा
 ह। यथा जातिरूपधरः। यथा प्रादृशं जातमात्रस्य रूपं तद्वारयतीति यथा जात रूपध
 रः। दिगंबर इत्यर्थः उत्तरमार्गं गच्छेदिति शेषः। ततः संन्यासा धर्मुणा विनिवारितः श्रा
 वणादि सिध्यर्थं लोकानुग्रहार्थं चैवं नूयादित्याह निर्द्वंद्वं द्वंद्वं शीतोष्णसुखादुखादि
 तान्निर्गतं यस्मात्स निर्द्वंद्वः। शीतोष्णादि सहिष्णु रित्यर्थः निर्गर्थ इति वा पाठः। निर्ग

१४॥

ताः ग्रंथाः अर्थशास्त्रादिरूपायस्मासनिर्गर्थः उपनिषत्संबन्धीनशास्त्रतात्पर्यशून्य
 इत्यर्थः। निष्परिग्रहः निर्गतः कथाकौपीनाध्यात्मपुस्तकादिव्यतिरिक्तअपरिग्रहः
 यस्मासनिष्परिग्रहः। तत्त्वब्रह्ममोर्गीतत्वमर्वाधितरूपतदेवब्रह्मदेवाकालवस्तुप
 रिच्छेदशून्यतस्यमार्गोज्ञानंतस्मिन्ब्रह्ममार्गे। सम्यक् संशयविपर्ययादिरहितेन स
 पन्तः संपत्तिं प्राप्नोति। ब्रह्मसाक्षात्कारवानित्यर्थः। तत्र हेतुमाह शुद्धमानसः शुद्धनिर्मल
 मानसं यस्य सः तथा। मनसो हि मलाः कामक्रोधादयस्तेर्वियुक्त इत्यर्थः। प्राणसंधार
 णार्थः। यद्यद्यम्ययः प्राणस्तथापि मनसो नमयत्वादन्मो मोवेन तदपेति तदपाये च
 प्राणोपपेति अपि च प्राणे न जग्यमन्ममन्येषां तृप्तिकारणं प्राप्तिदं अतः प्राणसं
 पंचवृत्तेः सम्यग्धारणार्थः। यद्योक्तकाले विधूमत्वाद्यपलक्षिते आसायं प्रदक्षिणे
 नेत्यादिना मेत्रायणी श्रुत्य क्लेशवसंसेयं योक्तकाल इत्यपलक्षितं यद्योक्तप्रकारेणा
 विप्रविमुक्त ईश्वरो ह मस्मीति मन्यमानः विमुक्त इति वापदेच्छेदः तदानीं गर्तनिः १४

क्षि३

शेषबन्धन इति व्याख्येयं मैत्रं माधूकरादिनूपं आचरन् प्रचरेत्। नियमोयं मुख्यं
निष्ठापात्रमाह। उदरपात्रेण उदरमेव पात्रेन निष्ठापामानीतायामुखं माददीतेत्यर्थः
तत्र निष्ठापात्रं लालाभात्रयोर्हर्षशोको न करणीयावित्याह। लालाभात्रयोर्मूलानि
क्षापात्रं लालाभात्रयोः शर्षविषादशून्यत्वेन समो मूलवाग्माचरन् नित्यं नवः इदानीं परम-
हंसस्य निवासस्वलान्याह। शून्यागारं देवगृहं नृणाम् कूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशाला
प्रिहोत्रं नदीपुलिनगिरिकुंहरकंदरकोटरेनिर्झरखंडिलेषु शून्यागारं जननिवास-
हीनं गृहं। देवगृहं विष्णुशिवादिदेवाय तनूतं। नृणाम् कूटकुतश्चिन्निमित्तं ज्ञातं तृणसमू-
हः। वल्मीकं पीपीलिकानि। क्रियमाणं समुच्चयः। वृक्षमूलं वटश्वलोदिमूलकुली-
लं। शालाकुलालस्य भंडनिक्षेपस्थानं। प्रिहोत्रं गृहं त्रेतायुगेः पंचायुगेऽर्वा निवास-
गृहं। नदीपुलिनं महानद्याः तीरसमीपदेशः। गिरिकुंहरं निबिडवृक्षादि संतत्रादे-
शः। गिरिकंदरं गिरिगुहादि स्थलं। कोटरं वृक्षस्थानं। सुषिरं निर्झरः पाथः प-

१७९

५५१

93/16

९३
१५ सत्र
२५

पञ्चिषं द्वैपिकं समाप्ता श्रीविष्णुः

४५

सर्वण स्तुलं स्तुलं विमुक्तं द्वादेशः आवरणं पून्यागारादिस्त्रिंशु लोना प्रत्यादं नू
समासे केनो अनि॥ नोक्ताः प्रस्माभिस्तुलु स्वप्रतिपक्षार्थे विच्छिद्य आख्याताः तेषु
न्यागारादिषु ग्रानिकेतवासी॥ ग्रानिकेतो अनियतं वा सोऽस्यास्तीति ग्रानिकेतवासी अ
प्रयत्नः नानाविधोपकरणसंघादने प्रयत्नशून्यः अप्रयत्नः निर्ममः निर्गतं मम
त्वं सर्वेषु च स्तुषु यस्मात् सो निर्ममः॥ उपलक्षणे निरहंकार इति पदस्य शुक्लध्यानपरा
यणः॥ शुक्लः प्रणवः अशेषदोषशून्यत्वात् स्वयंप्रकाशान्दाने दाता वा तस्य ध्यानं
विजातीयप्रत्ययशून्यत्वेन दाता जातीयप्रत्ययप्रवाहः तदेकमेव परमयन्मर्मप्रययस्य सः
तथा ध्यात्मनिष्ठः अध्यात्मनिष्ठाय स्य सः अंतर्मुख इत्यर्थः अशुभकर्मनिर्मूलने परः
कर्मणां अशुभानां अनेकजन्मानां पापानां निर्मूलने विनाशने परः तात्पर्यवा
न्यः सतथा किं बहुना त्रोक्ते नपः संन्यासे नोक्तं लक्षणे नानेककालमनुष्ठितेन स्व
ल्पकाले वा देहत्यागे देहस्य विमोक्षक इति स्पष्टं॥ सः स्वल्पमधिकं वा कालमनुष्ठि
त संन्यासः परमहंसशब्दाभिधेयः नाम निश्चितं तदुपनिषत्समाख्यार्थः॥॥ इति श्रीमत्परमहं
सपरिव्राजकाचार्य स्वानंदमुनिविरचितं पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरानंदगणवतः कृतं जाया लो